

معرفیهای اجمالی

محمد علی مهدوی راد

معجم احادیث الامام المهدی. الجزء الاول والثانی:

احادیث النبی

گروهی از فاضلان. با اشراف علی کورانی. (قم، موسسه المعارف الاسلامیه، ۱۴۱۱). ۱۳۰ ص، وزیری. آرمان نجات انسان و رهایی بشر از تنگناها و ستمها و ناروایبها، از جمله موضوعات مورد تاکید و بنیادین مکتبها و مسلکهای گونه گون بوده و هست. در حوزه فرهنگ اسلامی این حقیقت جلوه ای زیبا دارد و در احادیث پیامبر عظیم الشان اسلام، کلمات مربوط به این آرمان والا و «خورشید مغرب» بدان سان فراوان است که محققان و محدثان بزرگی از اهل سنت به تواتر آن تصریح کرده اند. (منتخب الاثر، ص ۵؛ خورشید مغرب، ص ۸۱). اما احادیث مربوط به این «آرمان مطلوب حق پرستان» و «آشکارساز مظاهر ایمان» و «پاسدارنده ناموس خدای و نابود سازنده کافران»، چهره دل انگیزتر و تنبیه آفرین تر به خود گرفته است. این تعالیم آنگاه که در ترسیم حالتی با عنوان «انتظار» رخ می نماید، به گفته منتظری پرشور و محققى توانمند: «آشنفشانى دراعصار، و غریبى در آفاق، خونى در رگ زندگى و قلبى در سینه تاریخ است». (خورشید مغرب.

محققان، نویسندگان، مترجمان، ناشران و مراکز تحقیقی که مایلند آثارشان در بخش «تازه های نگارش و نشر» معرفی شود، يك نسخه از هر اثر تازه خود را به دفتر مجله بفرستند.

محمد رضا حکیمی، فصل انتظار، ص ۲۵۹. آنچه در داخل گیومه ها آمده است، از کتاب یاد شده آورده ام. روشن است که مدارك وجود و ظهور منجی و آمدن مهدی - عج - و مسائل مربوط به آن بزرگوار، منحصر به مآخذ و منابع يك مذهب اسلامی نیست؛ بلکه روایسات و مدارك اسلامی در این باره نژد همه مسلمانان وجود دارد؛ روایاتی بسیار با اسنادی معتبر و صحیح. محققان بزرگ و محدثان عالیقدری در نوشته های خود این روایات را آورده اند و برخی در نگاشته های مستقلی به گردآوری این احادیث همت گماشته اند. در جهت فهرست نگاری این آثار و عرضه ابعاد گونه گون این پژوهشها تاکنون گامهای سودمندی برداشته شده است. (این بنده در مجالی دیگر از کتابنامه های این موضوع یاد کرده ام. ر.ک: مجله حوزه، شماره ۲۷، ص ۲۰۰). اما فراهم آوردن تمام این سرمایه سترگ کاری کارستان می طلبید که اینک - سپاس خدای را - با تلاش و سختکوشی تنی چند از محققان و با همت «بنیاد معارف اسلامی» در قم، جامعه عمل پوشیده و دو مجلد از این

دانشنامه جهان اسلام. حرف «ب»، جزوه اول

زیر نظر احمد طاهری عراقی، سید مصطفی میرسلیم، نصرالله پورجوادی. (تهران، بنیاد دایرة المعارف اسلامی، ۱۳۶۹).
۱۵+۱۶۰ص، رحلی.

دایرة المعارف نویسی گویانکه در مجموعه آثار مدون اسلامی سابقه‌ای دیرینه دارد؛ اما در ساخت و صورت و محتوای امروزی آن عمری دراز ندارد. اوکین دایرة المعارف اسلامی در نخستین سالهای قرن بیستم به زبان فرانسوی و انگلیسی و آلمانی در شهر لیدن هلند منتشر شد و پس از آن در برخی از کشورهای مسلمان ترجمه گردید. (ر.ک: دانشنامه جهان اسلام، ص ۱۱).

به هر حال، بسیاری از آنچه تاکنون با این عنوان فراهم آمده - حال به هر انگیزه - گرچه گاه عنوان اسلام را یدک می‌کشیدند؛ اما نسبت به مسائل اسلامی و به ویژه تشیع، بیشتر محریف و تبدیل بود تا پژوهش و تحقیق. پس از انقلاب اسلامی گامهای سودمندی در جهت تدوین و نگارش دایرة المعارف برداشته شد که پیش از این شاهد انتشار جلد‌های اول و دوم دایرة المعارف تشیع و جلد‌های اول تا سوم دایرة المعارف بزرگ اسلامی بوده ایم. اینک اوکین جزوه «دانشنامه جهان اسلام» منتشر شده که قابل توجه و شایان تقدیر است. دانشنامه جهان اسلام که چگونگی تدوین و تاریخچه آن بیشتر در این نشریه یاد شده است (آینده پژوهش، شماره ۳، ص ۶۶)، از حرف «ب» آغاز شده و به صورت جزوه‌های ۱۶۰ صفحه‌ای عرضه خواهد شد. آنچه اینک در طلایع آن به روشنی پیداست، نشانگر دقت، استوارنگاری و همت بلند بانیان آن است.

بی‌گمان نقد و تحلیل عالمانه و دقیق این جزوه و جزوه‌های بعد به انگیزه خدمت به فرهنگ اسلامی و حیثیت فرهنگی ایران اسلامی مشکور و ماجور خواهد بود. آنچه اینک نیز در این معرفی اجمالی یاد می‌شود - که حاصل توفیق شتابان است - به انگیزه یادشده قلمی می‌گردد. در صفحه چهار آمده است: «برای وقایع ایران و افغانستان در دوره

مجموعه در اختیار «طالبان خورشید» و جستجوگران آگاهی درباره امام زمان - اروح‌نافداه - قرار گرفته است. از ابعاد پژوهش و منابع کار بیشتر در مقاله یاد شده سخن گفته ام؛ اینک می‌افزایم که این دو جلد جامع احادیث پیامبر اسلام - ص - درباره امام زمان - ع - است. (البته بدون روایاتی که در تفسیر آیات آمده است). و مجموع آنها به ۵۶۰ حدیث رسیده است. احادیث بر اساس تسلسل منطقی و با توجه به محتوای آن رده بندی شده اند. بدین سان که از احادیث مربوط به ماقبل ظهور می‌آغازد و با آنچه مربوط به شخصیت امام - ع - و ظهور آن بزرگوار است، ادامه می‌یابد. متن احادیث از کهنترین منابع موجود برگزیده شده و آنگاه تمام منابع و مصادر دیگر به ترتیب تاریخ ثبت شده است. متن احادیث با تمام دقت و بدون هیچ گونه تصرف آمده است و در تبیین و توضیح چگونگی آنها، به صحت و سقم آنها توجهی نشده است. اگر دو حدیث تا حدود زیادی مشابه بوده اند، یک شماره در کنار یکی از آنها نهاده شده و بقیه بر اساس آنچه در مصادر آمده، ثبت شده است. در هر جلد فهرست دقیق احادیث آمده است و در پایان جلد دوم فهرستهای فنی کتاب، شامل فهرست موضوعات، روایات، اعلام، اقوام و اصحاب و صفات مهم، اماکن، جنگها و ملاحم، زمانها، ارقام و اعداد، اسلحه‌ها و ابزار، جوارح و اعضا، لباسها و پوشیدنیها، درختها و گیاهها و فهرست منابع آمده است. پایان بخش کتاب فهرست الفبایی موضوعی مستخرج از متن روایات است. این فهرست در بهره‌وری محققان از احادیث و سهل الوصول ساختن متون روایات بسیار سودمند و کارآمد است. کتاب مقدمه‌ای دارد که در ضمن آن از چگونگی پژوهش و شیوه تنظیم کتاب سخن رفته است. این مجموعه اثری است عظیم، کارآمد و روشمند که بی‌گمان محققان و پژوهشگران، دقت عمل، تنظیم دقیق و تالیف روشمند آن را خواهند ستود و پژوهشیان این مباحث از آن فراوان بهره خواهند برد.

معاصر (از ۱۳۰۰ شمسی به بعد) تاریخ هجری شمسی در کنار هجری قمری آمده است. یادآوری می‌شود که در موارد متعددی این قاعده رعایت نگردیده است؛ از جمله در صفحات ۱۲۱ تا ۱۲۴ و... همچنین این ناهمگونی در جمادی الآخر و جمادی الثانی و جمادی الاولى و... نیز دیده می‌شود: ۷۲، ۷۳، ۷۹، ۹۳ و... در ص ۷۵ از کتاب کلامی مشهور خواجه نصیرالدین طوسی به عنوان تجرید الکلام یاد شده که تجرید الاعتقاد صحیح است. در مقاله «بابویه» تردید برخی از محققان درباره توقیع امام حسن عسکری به علی بن الحسین بابویه آمده است. فراتر از منبع یاد شده در این مقاله، در منابع دیگر صدور این توقیع با پژوهش و دقت منتفی دانسته شده است. (ر.ک: آینه پژوهش، شماره ۳، ص ۳۲). در همان مقاله درباره رابطه کتاب «الشرايع» علی بن بابویه با «فقه الرضا»، از جمله منابع مهم قابل مراجعه و ارجاع، رساله فصل القضاء مرحوم آیت الله حسن صدر و مقاله آقای استادی (مشکوة، شماره ۳) و مقدمه چاپ جدید فقه الرضا را می‌توان نام برد. در ص ۱۳ آمده است: «...کلمة «صراط» و «سبب» و «طریق» و «سبیل» نیز که همه تعبیراتی دیگر از «باب الله» اند برای ائمه بکار رفته است». اصل این ادعا جای حرف دارد؛ افزون بر این پس از یادکرد این تعابیر، شایسته بود از «وسيلة» نیز یاد شود؛ یا ایها الذین آمنوا اتقواالله وابتغوا الیه الوسيلة» (ینابیع المودة، ص ۴۶۶؛ احقاق الحق، ج ۱۴، ص ۴۹۸). در ذیل مدخل روزنامه باختر امروز (ص ۱۲۴) آمده است: مقالات اجتماعی و سیاسی و بررسی تحولات سیاسی جهان به قلم و امضای ذبیح الله منصوری نوشته می‌شد. گویا ذبیح الله منصوری ارتباطی با روزنامه باختر امروز نداشته است و نویسنده مقاله، سپهر ذبیح را که مفسر سیاسی روزنامه باختر امروز بوده، با ذبیح الله منصوری اشتباه گرفته است (ر.ک: ایران در دوران دکترا مصدق، ترجمه محمد رفیعی مهر آبادی، تهران، انتشارات عطانی، ۱۳۶۳، ص ۱۸).

در مجموع، دانشنامه جهان اسلام از دقت نظر و احکام قابل توجهی برخوردار است. امید است اینک که جزوه اول آن انتشار یافته است؛ نشر جزوه های بعدی نیز دیری نپایند و در فواصل زمانی کوتاهی منتشر شود.

جامع الاخبار والاثار عن النبي والائمة الأطهار: کتاب القرآن

محمد باقر ابطحی اصفهانی. (قم، مؤسسه الامام المهدي - ع.ج. ۱۴۱۱). ج ۱ و ۲، ۶۷۵ + ۵۴۲ ص، وزیری.

تفسیر آیات الاهی با روایات ماثوره از پیامبر و ائمه اطهار ع. از کهنترین نمونه های تفسیری قرآن کریم است. و روشن است که مطمئنترین و استوارترین نوع تفسیر هم - اگر صدور روایت قطعی و مطمئن باشد - خواهد بود. در میان دهها تفسیر با دیدگاههای گونه گون، تفاسیر نقلی حجم عظیمی را تشکیل می دهند که در این مجال - به عنوان مشهورترین آنها - می توان از تفسیر طبری، تفسیر ابن کثیر، درالمنثور سیوطی، تفسیر عیاشی، تفسیر قمی، نورالثقلین و تفسیر برهان نام برد. بی گمان همه روایات تفسیری در این مجموعه های یاد شده فراهم نیامده است و جستجوگران نصوص تفسیری اگر در منابع مختلف تفحص کنند، قطعاً به روایات بسیاری افزون بر آنچه در این مجموعه ها آمده است، دست خواهند یافت.

آقای سید محمد باقر موسوی ابطحی سالیان درازی است که به فراهم آوردن تمام روایات ماثور از پیامبر و اهل البیت - ع - همت ورزیده است که اینک دو جلد آن درباره قرآن و فضایل سوره ها منتشر شده و بقیه مجلدات - که شاید به پانزده مجلد برسد - پس از این منتشر خواهد شد. جلد دوم این مجموعه یکسره مشتمل بر روایاتی است که در فضایل سوره ها و آیه ها وارد شده است. جلد اول در ضمن ابوابی، مسائل مربوط به قرآن و چگونگی آن را مطرح می کند. برخی از عناوین بابها چنین است: اسماء القرآن، نزول القرآن،

صيانة القرآن من التحريف، جمع القرآن، إن القرآن والعتره
ثقلان لا يفترقان، فضل القرآن و اعجازه، افضلية القرآن، فضل
تعلم القرآن و تعليمه، استماع القرآن، قرآنة القرآن، وظائف
العباد تجاه القرآن، تفسير القرآن و تأويله و...

در گردآوری این مجموعه به بسیاری از مجامع حدیثی،
تفسیری چاپی و خطی مراجعه شده و اگر روایتی عیناً در
مصدری دیگر نیز بوده، یاد شده است. در پانوشتها مصادر و
منابع روایات آمده و به اختلاف نسخه ها و تفاوت نقلها
اشاره شده و گاهی توضیحاتی درباره متن روایات نیز آمده
است. به هرحال این کتاب اثری است بزرگ، گرانقدر و
سودمند و کارآمد که امید است چاپ و نشر مجلدات دیگر آن
نیز به زودی انجام شود.

فهارس شرح نهج البلاغه

به کوشش اسد الله اسماعیلیان. (قم، مکتبه اسماعیلیان).
۶۵۶ص، وزیری.

کتاب عظیم نهج البلاغه که از همان زمان تالیفش شهرتی
عظیم یافت؛ همت عالمان، محققان و ادیبان بزرگی را برای
توضیح و تبیین حقایق و مطالبش به خود معطوف داشت.
مهمترین، معروفترین و جامعترین این شرحها، شرحی است در
بیست جزء به خامة عزالدین ابو حامد عبدالحمید هبة الله بن
محمد بن حسین بن ابی الحدید. مؤلف در مقدمه می گوید
مؤید الدین ابوطالب محمد بن احمد بن محمد العلقمی (وزیر
المعتصم با الله) او را بر این کار واداشت. وی سپس
می افزاید که در آغاز در اندیشه شرحی مختصر بود که به ذکر
معانی و لغات غریبه بسنده کند؛ اما بعد فکرش را تغییر داد
و شرحی درازدامن نگاشت مشتمل بر غریب و معانی و علم
بیان و سیر و گزارش وقایع و حوادث؛ اشاراتی دقیق به دقائق
دانش توحید و عدل و ذکر انساب و امثال و حکمت و مواعظ
و آداب اخلاقی و برخی مسائل فقهی. ابن ابی الحدید این شرح
را در اول رجب ۶۴۴ آغاز کرده و در آخر صفر ۶۴۹ به پایان

رسانیده است. (شرح ابن ابی الحدید، ج ۲۰، ص ۳۴۹).
مورخانانی یاد آوری کرده اند که ابن علقمی به پاداش این
خدمت هدایایی گران قیمت به او بخشید. (تجارب السلف،
هندشاه، تحقیق عباس اقبال، ص ۳۵۸). کتاب گرانسنگ
ابن ابی الحدید آکنده است از اطلاعات تاریخی، کلامی، ادبی،
فرقه شناسی، سیاسی و اخلاقی. در ضمن گزارشهای تاریخی
این کتاب مطالب قابل توجهی درباره حوادثی که وی شاهد
بوده است، توان یافت؛ مانند گزارش مبسوط خروج مغول و
فتح ماوراء النهر و خراسان و عراق و دیگر نواحی و هجوم
آنان به بغداد. (ج ۸، ص ۲۱۸-۲۴۳). در ضمن مباحث
کلامی و مسائل مربوط به حوزه فرهنگ اسلامی، مطالب
شایان توجهی از معاصران آورده است که در شناساندن فضای
فرهنگی عصر او در بغداد حائز اهمیت است. ابن ابی الحدید
از منابع بسیار مهمی سود جست که اینک برخی از آنها در
اختیار نیست؛ مانند المقالات ابوالقاسم کعبی بلخی، کتاب
الجمال هشام بن محمد کاتبی، النکت ابراهیم بن سیار نظام،
السقیفة ابوکراحمد بن عبدالعزیز الجوهری و... (بزم آورده،
ص ۶۹ و ۷۰) که از این لحاظ نیز شایان توجه است.

اطلاعات گسترده و مطالب مهم در لابلای صفحات این
اثر بزرگ، کلیدی را می طلبید که محققان و پژوهشگران
را در رساندن به ابعاد مختلف آن یاری رسانند. خوشبختانه
آقای اسماعیلیان با سختکوشی و همتی بزرگ بر این کار
گرانقدر همت گماشته اند و مدتی پیش جلد اول فهارس شرح
ابن ابی الحدید را شامل اعلام، قبایل و امم، کتابها،
روزهای معروف تاریخی، اماکن، فسق و مذاهب منتشر
کرده اند و اظهار امیدواری کرده اند که جلد دوم را نیز که
شامل آیات قرآن، احادیث پیامبر، اشعار، امثال و موضوعات
است و بخش عظیمی از فیشهایش آماده شده، تدوین و
تنظیم نموده منتشر کنند. ما توفیق وی را در به فرجام
رساندن این خدمت سودمند و کارآمد فرهنگی از خداوند
خواهانیم.

دائرة المعارف بزرگ اسلامی: ابن ازرق - ابن سیرین

زیر نظر کاظم بجنوردی. تهران، مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۶۹. ج ۳، یازده + ۷۴۳ ص، رحلی.

مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی که سازمانی است علمی - تحقیقاتی و مسؤلیت تدوین دائرة المعارفهای اسلامی، عمومی و تخصصی را به دوش کشیده است با همتی بلند و ستودنی در ادامه عرضه این اثر عظیم، اینک جلد سوم آن را منتشر کرده است. (برای آشنایی تفصیلی با این مرکز و اهدافش، ر.ک: آینه پژوهش، شماره ۴، ص ۷۴-۸۱).

پژوهش گسترده، رده بندی دقیق عناوین و مدخلهایی که ابعاد گونه گون دارند، تکیه بر منابع فراوان از کهنترین آنها تا تازه ترینشان، از جمله ویژگیهای این مجموعه گرانسنگ است. مدخلهای این مجلد که با شرح حال و افکار ابن ازرق می آغازده و با گزارش و تحلیل زندگانی ابن سیرین می فرجامد، یکسره (به جز يك مدخل آن) شرح حال است. برخی از مقالات آن بسیار بلند و برخی کوتاه است. مقاله ابن تومرت، ابن تیمیه، ابن حجر عسقلانی، ابن حزم، ابن خلدون، ابن رشد، ابن جوزی، ابن باجه را می توان در زمره مقالات بلند یاد کرد. به هر حال انتشار پی در پی مجلدات کتاب نشانگر همت بلند جناب آقای بجنوردی و بهره وری گسترده مرکز از اندیشه وران و محققان است. آینه پژوهش به لحاظ اهمیتی که به این اثر گرانقدر قائل بوده است، با تاکید و تنبیه بر اهمیت این تلاش فرهنگی و بزرگداری این حرکت عظیم به نقد و بررسی مجلدات پیشین پرداخته است. (ر.ک: آینه پژوهش، سال اول، شماره ۱، ۲۴-۱۸؛ شماره ۲، ۲۳-۱۷). اینک نیز نکاتی را در این معرفی اجمالی یاد می کند؛ اما نکاتی دیگر نیز باقی است که «گفته آید در مقام دیگری».

در ذیل ابن حبیب (ص ۳۰۷، ستون ۱) آمده است که مطالب این کتاب (المحبر) با المنق یکی است. اما گفتنی است که مطمئناً چنین نیست. در ذیل ابن بابویه نامه امام حسن عسکری - ع - به ابن بابویه تلقی به قبول شده است که

تردید درباره آن بسیار جدی است (ر.ک: آینه پژوهش، سال اول، شماره ۳). در همین مقاله، به جایگاه بلند ابن بابویه در تدوین فقه شیعه به درستی پرداخته نشده است و چگونگی ارتباط کتاب الشرائع و فقه الرضا به گونه ای نارسا مطرح شده است. در ذیل ابن بابویه (شیخ صدوق) در ضمن شمارش آثار او «من لایحضره الفقیه» غلط و درست آن «کتاب من لایحضره الفقیه» است. در ذیل «ابن زبیری» (ص ۵۱۵، ستون ۱) آمده است: «پس از هجرت در نخستین روزهای ورود به مدینه ....» روشن است که روانه شدن اولین سرب ماهها بعد از ورود به مدینه بود؛ و حتی بنا به قولی سال دوم هجرت. در ص ۶۴۲، ستون ۱ آمده است: «در این میان عبدالله بن زبیر در مدینه چندان نیرومند شده بود ...» که درست آن در مکه است. در ص ۲۸۱، ستون ۱ در توضیح محتوای تذکره خواص الامه آمده است: «این کتاب در ذکر مناقب علی ابن ابی طالب و ائمه اثنی عشریه است.» بیفزاییم که فصل مهمی از آن در مناقب حضرت زهرا - سلام الله علیها - نیز هست. در ذیل مدخل ابن اسحاق (ص ۵، ستون ۱) آمده است: «محدث و نخستین سیره نویسی که زندگانی پیامبر اکرم را به رشته نگارش در آورده است.» روشن است که ابن اسحاق اولین سیره نویس نبوده است و منابع ذیل مقاله در رد این مطلب کافی است. مدخلهایی نیز توان یاد کرد که معلوم نیست که در ذیل عناوین دیگری خواهد آمد یا نه. اما از آن روی که این گونه کسانی که برخی را یاد خواهیم کرد، مشهور به نامهای مصدّر به «ابن» بوده اند، خوب بود که دست کم ارجاع می شد. مانند ابن زبیر، ابن جمعه، عبدالله بن صالح (عالم اخباری و دارای آثار فراوان)، ابن زینب، ابو عبدالله محمد بن ابراهیم بن جعفر کاتب نعمانی، ابن اورمه قمی، ابو جعفر محمد بن اورمه (از مشاهیر محدثان و دارای آثار فراوان) و.... اغلاط چاپی در این مجلد نیز کم نیست؛ اما مهمتر از همه، ابن حجر هیشمی است که در عنوان صفحه (۲۳۱ و ۲۳۲) هیشمی آمده است.

به هر حال همت بلند جناب بجنوردی و دستیاران وی را می ستاییم و تداوم این تلاش سترگ فرهنگی را از خداوندخواهانیم.

اندیشه سیاسی و تاریخ نهضت بیدارگرانه حاج آقا نورالله اصفهانی

موسی نجفی. (تهران، موسی نجفی، ۱۳۶۹). ۶۰۲ ص، وزیری.
در تاریخ ایران، به ویژه بعد از صفویان، قدرت مجتهدان و نقش شگرف آنان به عنوان قدرتی مستقل و مستکی به توده های مسلمان در راه مبارزه با شاهان و نبرد با استبداد و حمایت از مردم و نیز رویارویی با استعمارگران، شایان توجه است. در نگارش و تدوین تاریخ و در بازشناسی حرکت های مختلف سیاسی و اجتماعی، گویانکه به نقش روحانیان درجه اولی که در مرکز بوده اند تا حدودی پرداخته شده است؛ اما نقش عظیم عالمان بلاد که گاهی افزون بر تاثیر، در چگونگی حرکت های محلی در سایر محیطها نیز تاثیرشان بسیار گسترده بوده است، مورد ارزیابی قرار نگرفته است. از این روی گزینش هوشمندانه مؤلف این اثر را در ارزیابی حرکت بیدارگرانه حاج آقا نورالله اصفهانی باید ارج نهاد. حاج آقا نورالله، روحانی آگاه و روشن ضمیر دیار اصفهان است که با همراهی برادرش آقا نجفی، سالیان درازی در جبهه های مختلف علیه استبداد و استعمار مبارزه کرده است. مهمترین حرکت ضد استعماری وی، تأسیس «شرکت اسلامی» بود که در اصفهان پایه گذاری شده و در شهرهای بسیاری نمایندگی داشت. مؤلف اسناد مهمی را - از جمله از محدث بجنوردی - ارائه می دهد که این شرکت را آن روحانی بزرگ بنیاد نهاده بود؛ و نه چنانکه برخی پنداشته و یا به پندارها داده بوده اند که بنیانگذار آن سید جمال واعظ بوده است. یکی دیگر از حرکت های مهم فرهنگی اجتماعی وی، تأسیس انجمن صفا خانه در اصفهان است که در آن جلساتی به منظور بحث میان عالمان شیعه و مبشران مسیحی تشکیل می شد و متن

گفتگوها در نشریه ای انتشار می یافت. این اقدام به سال ۱۳۲۰ صورت گرفته است.

در اوج گیری مشروطه، آقاجنبی و حاج آقانورالله رهبری مشروطه اصفهان را به عهده گرفتند و با بیرون راندن ظل السلطان (حاکم مستبد شهر) به حرکت ضد استبدادی جلوه بیشتری دادند. آنچه یاد شد، با دهها موضع فرهنگی، سیاسی، اجتماعی حاج آقا نورالله با تکیه بر اسنادی که برخی از آنها برای اولین بار نشر می یابد، در این کتاب تبیین شده است. این اسناد به روشنی نشان می دهند که مشروطه اصفهان پیراسته از اندیشه های وارداتی بود و چونان مشروطه تهران و تبریز آمیخته به اندیشه های غربگرایان نبوده و هدایت کننده آن، روحانیت و با حمایت مردم بوده است. جلوه این حقیقت را در رژه نظامی پنجاه هزار نفر مردم با انواع سلاحهای مردمی در گیرودار محکولات مشروطه از برابر حاج آقانورالله توان یافت. تلگرافهای فراوانی که میان علمای اصفهان و دیگر شهرهای ایران مبادله شده و در این کتاب عرضه شده، به لحاظ تاریخی قابل توجه است و در تبیین بسیاری از حوادث مشروطه روشنگر خواهد بود. آخرین بعد سیمای پرفروغ حاج آقانورالله، درگیری با رضا خان است که با قیام علیه وی در قم به دست عوامل رضاخان به شهادت می رسد.

پایان بخش کتاب «رساله مقیم و مسافر» حاج آقانورالله است که در باز یافتن اندیشه سیاسی مرجعی بزرگ و بخشی از اندیشه سیاسی آن دوران سودمند تواند بود. به هرحال این کتاب به ترمیم چهره ناشناخته و بانفوذی پرداخته که روزگاری در پیشتازی و هدایت مردم سر از پای نمی شناخت و در ماجرای مشروطیت نقش بزرگی داشته است. مؤلف در فراهم آوردن اسناد کتاب رنج گرانی را تحمل کرده است؛ ولی برخی از ارجاعهای آن بسیار نارساست. مثلاً بنگرید: مرکز اسناد ملی ایران، روزنامه انجمن مقدس ملی اصفهان، شوال سنه ۱۳۲۷ قمری، و یا ده نفر پیشتاز نوشته ابراهیم

صفایی و... این گونه ارجاعها نه روشمند است و نه چندان سودمند.

اخبار مکه و ماچا، فیها من الآثار

ابی الولید محمد بن عبدالله بن احمد الأزرقی. تحقیق رشدی الصالح ملحسن. (قم، منشورات الشریف الرضی، قم، ۱۴۱۱). ج ۲، ۴۳۷+۳۹۲ ص، وزیری.

مکه با داشتن خانه دیرپای و آزاد «کعبه» در دل خویش از دیرباز معشوق دلباختگان الله و مقصود راهبان قداست و نور بوده است. ضبط حوادث و ثبت چگونگی رویدادهای آن از همان آغازین سالهای تدوین آثار تاریخی و جغرافیایی، مورد توجه مؤلفان و عالمان بوده است؛ یکی بدان جهت که این سرزمین، سرزمینی مقدس، دیرپای و خاطره انگیز بود و دیگر آنکه تاریخ مکه، به گونه ای تاریخ حوادث و رویدادهای اسلام و چگونگی مسلمانان نیز بوده است. گویا کهنترین کتابی که درباره مکه نگاشته شده، کتاب محمد بن عمرو اقدی (۱۳۰-۲۰۷) است با عنوان اخبار مکه. پس از آن باید از آثار علی بن محمد مدائنی (۱۳۵-۲۲۵) و ابی الولید ازرقی (متوفای حدود ۲۵۰)، زبیر بن بکار (۱۷۲-۲۵۶) عمرین شبه (۱۷۲-۲۶۲) و محمد بن اسحاق فاکهی (متوفای حدود ۲۸۰) یاد کرد. از مجموعه این آثار، کتاب فاکهی و ازرقی اینک در اختیار است. کتاب ازرقی از جمله مهمترین آثاری است که آکنده است از اطلاعات سودمند و گرانقدر تاریخی، جغرافیایی، مردم شناسی و آداب و رسوم جاهلی و... مطالب کتاب از پیشینه تاریخی مکه می آغازد و با گزارش حوادث پیش از اسلام آن دیار ادامه می یابد. حد و حدود مکه، چگونگی کعبه، آداب و رسوم مردم درباره آن، چگونگی عبادات اقوام و ملل در آن، ساختمان حرم و افزونیهای آن در طول تاریخ، سیر اعمال و طواف و چگونگی انجام مراسم حج در تاریخ اسلام و... از جمله مطالب سودمند و ارزشمند کتاب است. محقق سختکوش کتاب را بر اساس سه نسخه تصحیح و

تحقیق کرده و در پانوشتها افزون بر ضبط اختلاف نسخ، توضیحاتی درباره مطالب متن افزوده است. در هر جلدی، ملحقاتی بر کتاب افزوده و در ضمن آن از مطالبی که ازرقی بدان نپرداخته و یا حوادثی که پس از نگارش کتاب ازرقی در آن دیار به وقوع پیوسته، سخن گفته است. فهرستهای سیزده گانه کتاب بسیار راهگشاست و مشتمل است بر فهرست آیات، احادیث، پیامبران، خادمان بیت الله الحرام، روزهای تاریخی، بازارهای عرب، بتها، اعلام مردان و زنان، اقوام، قبیله ها، اماکن، قافیه ها، مصادر تحقیق، و فهرست موضوعات. این کتاب از جمله آثار بسیار سودمند و تحقیق آن نیز استوار و دقیق و کارآمد است. افزوده های محقق بر کتاب نیز سود آن را افزونتر ساخته است. چاپ، صحافی و تجلید آن نیز زیبا و چشم نواز است.

السلام فی القرآن والحديث

محمد الغروی. (بیروت، دارالاضواء، ۱۴۱۱). ۳۲۰ ص، وزیری. موضوع کتاب بسیار با اهمیت و گزینش مؤلف ستودنی است. توجه اعجاب آفرین اسلام به «سلام» نشانگر نقش شگرف آن در روابط اجتماعی است. اما سوگمندانہ تلقی جامعه اسلامی از آن بسیار ناهنجار و رفتارهای آمیخته به آن نشانی از عدم تلقی درست جایگاه آن در جامعه اسلامی است. مؤلف محترم ابتدا به بازشناسی واژه سلام در لغت، قرآن و حدیث پرداخته و آنگاه فصول کتاب را آغاز کرده است. برخی از فصول آن بدین گونه است: «السلام» از اسما الهی، سلام تحیت و درودی که خداوند برای مسلمانان برگزیده است، آغاز به سلام، گسترش سلام در عالم، سلام قبل از سخن، سلام به عنوان اجازه خواستن به هنگام ورود به منازل، آداب سلام کردن، سلام کردن مستحب و جواب آن واجب، گروههایی که از سلام به آنها منع شده است.

مؤلف خاتمه ای را برای کتاب ترتیب داده و در آن از صلاة معراج و اسرار آن، تفسیر آیه «سلام علیه یوم ولد و یوم

بموت و بوم بیعت حیا و سلام کائنات بحث کرده است. شبهه بحث و نگارش کتاب، قرآنی و روایی است و مؤلف با تعبیه درخور تحسین قام آیات و روایات مربوط به بحث را گرد آورده و در ذیل عناوین یاد شده به تفسیر و توضیح آنها پرداخته و نکات مهمی از مباحث فقهی، اجتماعی، اخلاقی را عرضه کرده است. در این زمینه گویانکه پیشتر آثاری نگاشته شده است که اینک یا در دست نیستند و یا به صورت خطی در زوایای کتابخانه ها مانده اند؛ اما این کتاب جایگاه والای خود را در این بحث سودمند دارد. در پایان کتاب، فهرستهای متنوع و سودمندی آمده است: فهرست آیات، احادیث، اعلام، فرق و قبایل، ادیان، مذاهب، امثال، اشعار، جایها، لغات و... حروفچینی و مجلید کتاب نیز چشم نواز ستودنی است.

امام علی (ع)

صدای عدالت انسانی

جرج جرداق. ترجمه سید هادی خسروشاهی. (قم، نشر خرم با همکاری مرکز بررسیهای اسلامی، ۱۳۶۹). ۴ ج، ۴۹۰+۵۵۸ ص، رقمی.

هیچیک از جنبه های شخصیت امیرالمؤمنین علی - ع - همانند «عدالت» آن حضرت، شگرف و شگفت نبوده است. کهکشان شخصیت حضرتش با «عدل» عجین شده بود؛ همان گونه که «بِالْعَدْلِ قَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ». از این روست که درباره امیرالمؤمنین گفته اند: «قُتِلَ عَلِيٌّ... لِشِدَّةِ عَدْلِهِ». و دانشمندی مسیحی چون جرج جرداق در میان فضایل بیشمار امیرالمؤمنین، نخست شیفته عدالت آن حضرت می شود و علی را «صَوْتُ الْعِدَالَةِ الْإِنْسَانِيَّةِ» می خواند و کتابش را با این عنوان تألیف می کند.

مقاومی کتاب جرج جرداق در پنج جلد و در بیش از ۱۳۰۰ صفحه است. عنوان فرعی هر یک از مجلدات آن به ترتیب عبارت است از: علی و حقوق بشر، علی و انقلاب

فرانسه، علی و سقراط، علی و عصر او، علی و قومیت عربی. این اثر سالها پیش با افزوده هایی در ترجمه در شش جلد منتشر شد. جلد اول تا چهارم توسط حجت الاسلام سید هادی خسروشاهی، جلد پنجم توسط مرحوم مصطفی زمانی، و جلد ششم توسط دکتر احمد بهشتی به فارسی برگردانده شد. اینک کتاب حاضر با تجدید نظر و اضافات کلی، یکسره به خاتمه جناب خسروشاهی ترجمه شده است.

این اثر از آغاز انتشار آن مورد استقبال دانشوران قرار گرفت: مرحوم آیت الله بروجردی این کتاب را «به مناسبت استنتاج صحیح» مؤلف از «تاریخ زندگی امام و توضیح چگونگی اندیشه آن حضرت» مورد ستایش قرار داد. مرحوم آیت الله سید محسن حکیم نیز مؤلف را ستود و او را در این تألیف «تحت تاثیر صدای عدالت انسانی» امیرالمؤمنین دانست. همچنین مرحوم علامه شرف الدین در نامه ای به جرج جرداق نوشت: «إن شئتم أن أقول في عبقریتکم کلمة فأعبرونی بیانکم».

قلم و بیان مؤلف در این کتاب شاهکار است. چه، مؤلف از چهره های ادبی جهان عرب و سالها استاد کرسی ادبیات و نقد ادبی بوده و چندین اثر داستانی منتشر کرده است. نگرش مؤلف به شخصیت و اندیشه امیرالمؤمنین علی - ع - کاملاً «عصری» و با عنایت به مقتضیات عصر حاضر است. مقایسه سخنان امیرالمؤمنین با مواد اعلامیه جهانی حقوق بشر، آزادی و انسان دوستی در خطابه های آن حضرت، مقایسه اصول انقلابی امام بامهادی انقلاب فرانسه، بلاغت امام در خدمت انسان و مسائلی دیگر از این دست، مورد پژوهش و اشاره جرج جرداق قرار گرفته است. «الفضل ما شهدت به الاعداء».